

*Мірела Марина,
асистент кафедри міжнародного бізнесу,
менеджменту та логістики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ГЕОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано геополітичні аспекти розвитку міжнародного туризму в Україні. Досліджено динаміку розвитку міжнародного туризму за останні роки. Розкрито основні геополітичні чинники, що впливають на динаміку туристичних потоків в Україні. Охарактеризовано місце та роль України на міжнародному туристичному ринку та надано рекомендації щодо подальшого його розвитку.

Ключові слова: міжнародний туризм, геополітичні аспекти розвитку, глобалізація, динаміка туристичних потоків, регіональний розвиток, просторова структура туристичних потоків.

В статье проанализированы геополитические аспекты развития международного туризма в Украине. Исследовано динамику развития международного туризма за последние годы. Раскрыты основные геополитические причины, влияющие на динамику туристических потоков в Украине. Дана характеристика и рекомендации места и роли Украины на международном туристическом рынке относительно его дальнейшего развития.

Ключевые слова: международный туризм, геополитические аспекты развития, глобализация, динамика туристических потоков, региональное развитие, пространственная структура туристических потоков.

The geopolitical aspects of international tourism in Ukraine are analyzed in the article. The dynamics of international tourism in recent years is researched. The basic geopolitical factors affecting the dynamics of tourist flows to Ukraine are revealed. The place and role of Ukraine on the international tourism market is characterized.

Keywords : *international tourism , geopolitical aspects of globalization, the dynamics of tourist flows, regional development, spatial structure of tourist flows.*

Постановка проблеми. Як феномен глобального порядку туризм усе виразніше стає геополітичним явищем, про що свідчить небувалий обсяг міжнародних туристичних потоків, які перетнули межі суто економічної сфери. За даними Всесвітньої туристичної організації (ЮНВТО), за підсумками 2014 року кількість міжнародних туристичних прибуттів сягнула 1,138 млн осіб., грошові надходження від туристичної сфери становлять 1,246 млрд дол. Сфера туризму генерує близько 5% світового ВВП, 30% світового експорту, туристична галузь (і пов'язані з нею сфери економіки) створюють кожне 12-те робоче місце у світі [7].

Перспективи подальшого розвитку туризму справедливо пов'язуються нині не тільки з демографічними та технологічними змінами (хоча такий підхід є домінуючим), а й з глобальними політичними змінами й очікуваними тенденціями розвитку світового геопростору, що надзвичайно потужно впливають на туризм [6]. Разом з тим, недостатньо дослідженими залишаються питання подальшого розвитку світового ринку туристичних послуг та впливу на них глобальних політичних та економічних змін.

Актуальність. Міжнародний туризм під впливом процесів глобалізації та інтеграції набуває найдинамічнішого розвитку та стає чинником, від якого залежить зростання економіки, підвищення конкурентоспроможності країни на світових ринках, поліпшення добробуту населення. На сьогоднішній день для України надзвичайно важливим є питання розвитку туризму аби повернути втрачені позиції на міжнародній арені та вийти на новий, вищий рівень.

Відповідно, оцінка просторової структури туристичних потоків в нашій країні в контексті геополітичної ситуації та міжнародно-політичного впливу залишається актуальним науково-теоретичним та практичним завданням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням розвитку міжнародного туризму присвячені праці вітчизняних та зарубіжних економістів В.Данильчука, Т.Дворова, Г. В. Балабанова, О. О. Любіцевої, М.П. Мальської, Л. М. Побоченко, Т. І. Ткаченко, В. Козика, Ю. Макогона, В.Новицького, Н. І. Кабушкина, В. А. Квартальнова, Г.А. Папіряна, А.Д. Чудновського, І. М. Школи, Дж. Уокера та ін. Проте розуміння туризму як чинника міжнародно-політичної взаємодії, геополітичного впливу є недостатньо дослідженим.

Мета дослідження. На сьогоднішній день як феномен глобального порядку туризм усе виразніше стає геополітичним явищем, про що свідчить небувалий обсяг міжнародних туристичних потоків, які перетнули межі суто економічної сфери. За даними Всесвітньої туристичної організації (ЮНВТО), за підсумками 2014 року кількість міжнародних туристичних прибуттів сягнула 1,138 млн осіб, грошові надходження від туристичної сфери становлять 1,246 млрд дол. Сфера туризму генерує близько 5% світового ВВП, 30% світового експорту, туристична галузь (і пов'язані з нею сфери економіки) створюють кожне 12-те робоче місце у світі [7].

Аналіз геополітичних аспектів розвитку міжнародного туризму в Україні в умовах посилення глобалізаційних процесів та визначення перспектив його розвитку.

Перспективи подальшого розвитку туризму справедливо пов'язуються нині не тільки з демографічними та

технологічними змінами (хоча такий підхід є домінуючим), а й з глобальними політичними змінами й очікуваними тенденціями розвитку світового геопростору, що надзвичайно потужно впливають на туризм [7].

Щодо теперішньої ситуації розвитку міжнародного туризму, то на сьогоднішній день він підлягає значним ризикам, які спричинені глобальним політичним становищем.

Серед основних геополітичних чинників, що безпосередньо впливають на динаміку і розподіл туристичних потоків варто назвати такі:

1. Політичні перевороти. Найяскравіше вплив політичних переворотів на туристичні потоки простежується на прикладі Близькосхідних країн. Протягом 1990–2000-х років Єгипет, Туніс, Марокко перетворилися на популярні туристичні дестинації. Позитивна динаміка туристичних потоків у цих країнах була порушена бурхливими подіями «арабської весни», що розпочалася революцією 2011 р. і зміною політичного режиму в Тунісі, а згодом охопила низку країн Близького Сходу та Північної Африки. Найвідчутніших втрат зазнав Єгипет. Туристичний потік до цієї країни з 2010 по 2014 рр. скоротився на 31,5%. Серед останніх подій – військовий переворот у Таїланді, внаслідок якого туристичний потік до країни вже у 2014 рр. скоротився на 6,7% порівно із 2013 р. [7].

2. Військові конфлікти, які здатні за короткий час знищити туристичну індустрію – Алжир, Ліван, Північна Ірландія, Сирія, країни колишньої Югославії. Внаслідок «югославської кризи», викликаній релігійними та етнічними протистояннями, відбулося глобальне переформатування структури туристичних потоків у європейському регіоні,

занепад туристичної індустрії у Боснії та Герцеговині, Сербії, Хорватії, Чорногорії. Відповідна ситуація склалася і в результаті російсько-грузинської війни у серпні 2008 р. в Грузії. Важких втрат зазнала й туристична сфера України протягом 2014 р. По-перше, враховуючи тільки окупацію Криму, країна втратила близько 30% рекреаційно-туристичного потенціалу. По-друге, військові події на Сході України та серія терактів у багатьох містах вплинули на загальний імідж країни і спричинили докорінні зміни в структурі туристичного потоку [7].

3. Терористичні атаки. В цьому сенсі туризм є найпривабливішим явищем, що використовується як інструмент політичного впливу. Аналіз наукової літератури свідчить, що саме туризм дозволяє терористам досягнути своїх цілей – гласність, економічна розруха, ідеологічне протистояння з туризмом (який, вочевидь, асоціюється із західним капіталізмом та глобалізацією). Як не парадоксально, але при першому наблизенні між туризмом і тероризмом простежуються певні спільні характеристики. Обидва явища перетинають національні кордони, залучають громадян різних країн і використовують подорожі та комунікативні технології. Терористи можуть комфортно почуватися у туристичному середовищі [8].

Спалахи насильства та релігійного екстремізму регулярно трапляються у різних туристичних країнах світу: Єгипті, Ізраїлі, Індії, Кенії, ПАР, Перу, Туреччині, Ямаїці та ін. Міжнародні туристи гарантовано забезпечують спалахом насильства увагу світових ЗМІ, завдяки яким терористичний акт набуває глобального масштабу. Так, особливо приголомшливою стала кривава бійня в курортному містечку на півночі Тунісу у червні 2015 р., жертвами якої стали 37 осіб.

Серед них – німці, французи, британці, росіяни та одна українка. Трагічні події 11 вересня 2001 р. у США загальмували динаміку туристичних потоків у всьому світі.

Оскільки туризм стає усе більш поширеним явищем, національні уряди та міжнародні організації ведуть статистичний облік і оприлюднюють основні показники розвитку туризму за підсумками календарного року. Одним з найважливіших показників є обсяг туристичного потоку, який, окрім іншого, відображає напрями міжнародної просторової взаємодії. Туристичні потоки утворюються під впливом різного роду чинників і мають свої закономірності та усталену структуру. Позитивна динаміка туристичного потоку свідчить про ступінь відкритості національної економіки, характер суспільно-політичних та економічних перетворень, інвестиційну привабливість тощо.

Кількість міжнародних туристичних прибуттів із січня по квітень 2015 року – порівняно з тим самим періодом 2014-го – зросла на 4% по всьому світу, і становила 332 млн. Такі дані показує статистика Всесвітньої туристської організації ООН (UNWTO).

За статистикою UNWTO, міжнародний турпотік за перші чотири місяці року зріс на 14 мільйонів поїздок. Майже у всіх регіонах світу спостерігався приріст числа подорожей. Нові дані відповідають тренду останніх років – щорічно, з 2010 року, міжнародний туризм зростає – в середньому на 4,5% [7].

Особливо високі результати в Океанії та Південній Америці (+8%), у країнах Карибського басейну і Східної Європи (по +7%).

Дуже суттєве зростання показали Північна й Південна Америка (разом), де число прибуттів зросло на 6%. Багато в

чому це пов'язано зі зростаючим попитом на подорожі до США (+7%). [7]

У Європі, Азії, Тихоокеанському регіоні й на Близькому Сході приріст становив від 4 до 5%.

В Африці після кількох років стійкого зростання турпотоку спостерігається спад на 6%, пов'язаний зі спалахом лихоманки Ебола.

У Східній Європі, за оцінкою UNWTO, різке зростання числа прибуттів (на 7%) компенсує зниження 2014 року, що відбулося через російську агресію проти України, кризу в Україні й Росії [7].

За інформацією UNWTO, з травня по серпень 2015 року в світі було здійснено 500 мільйонів міжнародних турпоїздок. На цей період у Північній півкулі припадає сезон відпусток, коли зазвичай відбувається 41% всіх міжнародних поїздок за рік [7].

У 2014 році в світі було здійснено 1,14 мільярда міжнародних туристичних поїздок [7].

Щодо ситуації в Україні, то сучасна динаміка міжнародного туристичного потоку характеризується різким зменшенням обсягів міжнародних відвідувачів, зниженням темпів розвитку туристичної діяльності та переформатуванням просторової структури в'їзного та виїзного туристичного потоку.

Протягом 2000–2013 років обсяг в'їзного туристичного потоку до України стабільно зростав і збільшився майже у 4 рази. Так, якщо у 2000 році до України в'їхало 6431 млн іноземних туристів, то 2013 року – 24600 млн осіб. У зазначений час величина середньорічного абсолютного

приросту була доволі стабільною і становила 2235 млн осіб, у відносних показниках – 13,1% [12].

Найвищі темпи приросту фіксують у 2001 (42,7%), 2004 (24,9%) та 2007 (22,1%) роках. Деяке уповільнення темпів зростання протягом 2005-2006 рр. (12,8%) пов'язують із внутрішніми організаційно-економічними та політичними чинниками[12]. Рекордними для України за усі роки незалежності стали показники в'їзного туризму 2008 р., коли країну відвідало близько 25,5 млн осіб. Зростання на рівні 13% спостерігається у 2012 р., що зумовлено проведенням фінальної частини чемпіонату Європи з футболу «Євро-2012». Втім, у 2013 р., попри очікування великої кількості туристів, зростання становило тільки 0,3%. Докорінні зміни відбулися у 2014 році. Внаслідок анексії АР Крим та військової агресії з боку Російської Федерації на Сході України кількість іноземних відвідувачів України скоротилася на 11960 млн осіб (-48,5%) і становила 12711 млн осіб. Географічна структура міжнародних туристичних прибуттів в Україну протягом 2000–2013 рр. змінювалася еволюційним шляхом, однак у 2014 р. цей процес також набув рельєфно виражених рис.

Військово-політичний конфлікт на Сході України виразно вплинув і на зменшення кількості подорожуючих з країн ЄС, у тому числі з країн-сусідів: Румунії (-33%), Польщі (-10%) та Словаччини (-1,9%). І тільки кількість іноземних відвідувачів з Угорщини продемонструвала позитивну динаміку (13%). Зменшення кількості іноземних відвідувачів спостерігається із інших країн ЄС: Австрії (-43,8), Болгарії (-34,6) Великої Британії (-45,6), Італії (-39), Іспанії (-41,8), Німеччини (-48,2), Франції (-38,2), Чехії (-33,3) та ін. країн. Різкий спад міжнародних відвідувачів помітний також з боку Сполучених Штатів Америки (-39,3%) та Канади (-41,4) [10].

За підрахунками Л. М. Побоченко та О.І. Тимошенко, протягом 2000–2009 рр. середньорічний абсолютний приріст кількості українських туристів, що отримували послуги за межами країни, становив 559 тис. осіб, відносний – 3,8%. Такі значення є у 4-5 разів нижчими за прирости в'їзного туризму. Вперше обсяги іноземних туристів перевищили кількість туристів, що виїжджали з України у 2004 році. Тобто, з 2004 року для України характерним є позитивне сальдо туристичного балансу. У 2007 р. обсяги в'їзного туризму перевищують обсяги виїзного у 1,33 раза, або на 5738,3 млн осіб, а у 2009 році у 1,36 раза або 5464 млн осіб [11].

Втім, вже у 2013 р. обсяг в'їзного туризму перевищує виїзний тільки на 1 млн чол. Докорінні зміни у співвідношенні в'їзного та виїзного туристичного потоку відбулися у 2014 році внаслідок зазначених вище подій. І, незважаючи на те, що обсяг виїзного турпотоків скоротився на 5,3% і становив 22437,6 млн осіб, від'ємне сальдо туристичного балансу становить 43,4%.

Таблиця 1

Туристичні потоки в Україні за 2000-2015 рр.

	Кількість громадян, які виїжджали за кордон	Кількість іноземних громадян, які відвідали Україну усього.	Кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності України – усього	Із загальної кількості туристів: ³			Кількість екскурсантів ³
				іноземні туристи	туристи-громадяни України, які виїжджали за кордон	внутрішні туристи	
2000	13422320	6430940	2013998	377871	285353	1350774	1643955
2001	14849033	9174166	2175090	416186	271281	1487623	1874233
2002	14729444	10516665	2265317	417729	302632	1544956	1991688
2003	14794932	12513883	2856983	590641	344 332	1922010	2690810

2004	15487571	15629213	1890370	436311	441798	1012261	1502031
2005	16453704	17630760	1825649	326389	566942	932318	1704562
2006	16875256	18935775	2206498	299125	868228	1039145	1768790
2007	17334653	23122157	2863820	372455	336049	2155316	2393064
2008	15498567	25449078	3041655	372752	1282023	1386880	240580 9
2009	15333949	20798342	2290097	282287	913640	1094170	1909360
2010	17180034	21203327	2280757	335835	1295623	649299	1953497
2011	19773143	21415296	2199977	234271	1250068	715638	823000
2012	21432836	23012823	3000696	270064	1956662	773970	865028
2013	23761287	24671227	3454316	232311	2519390	702615	657924
2014 ¹	22437671	12711507	2425089	17070	2085273	322746	1174702
2015 ¹	23141646	12428286	2019576	15159	1647390	357027	125471

Turistichni potoki (2000-2015 rr.) - [Electronic resource]. - Rezhim dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua> .

Щодо туристів, які приїздили до України в 2015 році, то їх кількість сягнула 15159 порівняно з 2085273 в 2014 році та 232311 в 2013 році. Загалом з 2000 року це найнижчий показник [12].

Внутрішній туризм за два роки також скоротився майже вдвічі. Якщо в 2013 році Держстат зафіксував 702,6 тис. любителів подорожувати по країні, то в 2015 році внутрішніх туристів було 357 тисяч.

Фінансова та воєнно-політична криза в Україні, пов'язана з російською агресією, майже не вплинула на кількість виїздів українців за кордон. Однак чи-сло подорожей з метою

“туризм” скоротилося майже вдвічі. Також у цих умовах в Україну приїздить вдвічі менше іноземних мандрівників. Такі офіційні дані повідомили в Державному агентстві України з туризму й курортів.

Якщо брати до уваги “чисту” статистику виїзду громадян України за кордон з метою поїздки – “туризм”, то в 2014 році на чільне місце як країна призначення вперше вийшла Туреччина, обійшовши у топ-списку Росію. Що й не дивно з огляду на ведення Російською Федерацією війни проти України. Зауважимо, що біженці в зазначену статистику виїздів не входять.

В умовах війни в гості до агресора виїздили 31 239 українців, що, втім, на 54,4% менше, ніж 2013 року.

До Туреччини їздили 36 тисяч наших співвітчизників – скорочення за рік на 42,7%.

На третьому місці – Єгипет. Український турпотік до країни фараонів скоротився на третину й становить трохи менше 25 тисяч осіб.

На четверте місце вийшла Греція – єдина країна з першої десятки, яка не втратила, а наростила кількість українських туристів (+3%, до 18 182). До речі, греки взагалі б'ють рекорди в'їзної статистики, і після 25 мільйонів у 2014-му планують оновити свій рекордний показник до 25,5 мільйона закордонних гостей цього року.

Із дев'ятого місця на п'яте в списку пріоритетів українського туриста піднялася недешева Австрія (11 639 осіб, -17,3%).

Сусідня Білорусь з 11,5 тисячами українських гостей випередила сусідню Польщу, яка опустилася з четвертого місця на сьоме.

Турпотік українців до Польщі (саме з метою “туризм”) просів аж на дві третини – до неповних 11 тисяч осіб.

Лише на півсотні людей менше торік їздили з України до Ізраїлю (39,7%).

Лише на 10% скоротилася “явка” українських туристів в Об’єднані Арабські Емірати.

А найсуттєвіше, за даними Держтуризму, “схуд” потік наших мандрівників до Чехії – мінус 70%, до 6 759 осіб.

Такі дані дають підстави оцінити поточну ситуацію як незадовільну та неконкурентоспроможну. Причинами цього є те, що основний матеріально-технічний комплекс є застарілим, інфраструктура потребує реконструкції та відновлення, рівень сервісу не відповідає міжнародним стандартам, індустрія розваг фактично не розвинена та не організована, багато пам’яток культури та історії занедбано, низку проблем екологічного, соціального та економічного характеру не вирішено [2, с. 76]. Однак найбільш негативний вплив на розвиток туризму в Україні відіграє напружена політична ситуація. Анексія Криму, події на сході та півдні України вже сьогодні спричинили зміни в структурі та обсягах в’їзних і внутрішніх туристичних потоків. Окупація Криму призвела до втрати близько 30% рекреаційно-туристичного потенціалу. Відповідно, частина українських туристів, яка надавала перевагу відпочинку біля моря, змушена їхати за кордон або відмовитися від такого виду відпочинку [2, с. 76].

Незважаючи на те, що в’їзний туризм стримують багато факторів: політична й економічна нестабільність, унаслідок

цього – скорочення маршрутів, відсутність необхідної матеріальної бази, антиреклама України на Заході, негативна інформація про суспільний і політичний стан в Україні та багато інших, країна все ж має передумови і потенціал у розвитку міжнародного туризму. Багаті природні, історико-культурні, трудові ресурси здатні стимулювати інтерес у вітчизняних та іноземних туристів.

Також розвитку міжнародного туризму в Україні можуть сприяти такі фактори:

1. Розвиток індустрії туризму.
2. Інституційне забезпечення державної політики у сфері туризму.

3. Формування та зміцнення туристичного іміджу України [2, с. 76]. Сучасні тенденції розвитку українського туризму показують, що український туризм, маючи потужний туристично-рекреаційний потенціал, розвивається без комплексної туристичної політики держави та відпрацьованих механізмів управління. Для України характерними є нестабільність інституту управління, часті зміни підходів до управління туристичною сферою, незадовільний науковий супровід розвитку туризму, вкрай низький рівень реалізації його потенціалу. Так, за останні 15 років замість реформування туристичної галузі державою шість разів реформувався центральний орган виконавчої влади в галузі туризму, мінялась його назва, що призвело до застою в туристичній галузі, невиконання міжнародних домовленостей [2].

Рада туристичних міст та регіонів розробила Стратегію розвитку туризму на 2016–2020 рр., яка передбачає:

- забезпечення діяльності Національної туристичної організації;
- впровадження програми створення національної мережі туристичних брендів;
- створення інтерактивної пошарової бази даних, що включає інформацію про всі туристичні та рекреаційні ресурси країни;
- розроблення державних та регіональних програм розвитку сфери туризму і курортів;
- розроблення державних програм розвитку транскордонного співробітництва, які передбачають консолідацію зусиль, спрямованих на сприяння розвитку сфери туризму і курортів регіонів [2, с. 76].

Створення Ради туристичних міст та регіонів, співпраця органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських організацій та підприємницьких структур дадуть максимальний ефект у розвитку туризму в Україні.

Кінцевою метою інтенсифікації туризму в Україні має бути вихід на зовнішні ринки, тобто закріплення України у свідомості зарубіжних споживачів туристичного продукту як конкурентоспроможної та привабливої в туристичному розумінні країни. Для розвитку в'їзного туризму в країні необхідно створити відповідну маркетингову стратегію його стимулювання, яка сприяла б збільшенню кількості іноземних відвідувачів, дала б змогу краще використовувати наявний туристично-рекреаційний потенціал регіонів України та допомогла б створенню позитивного іміджу країни на світовому ринку туристичних послуг. А Стратегія розвитку туризму на 2016–2020 рр. включає такі заходи, які сприятимуть формуванню туристичного іміджу України:

- реалізація маркетингової стратегії просування Національного туристичного продукту;
- створення і ведення іноземними мовами туристичного Інтернет-порталу Visit Ukraine, розробка, виготовлення та розповсюдження в Україні та за кордоном друкованої продукції, яка пропагує туристичні можливості України;
- презентація туристичного потенціалу України на національних та міжнародних виставково-ярмаркових заходах, конференціях, форумах.

Таким чином, створення конкурентоспроможного на міжнародному ринку національного туристичного продукту та мережі туристичних представництв за кордоном для ефективної пропаганди цього продукту, створення національного туристичного багатомовного Інтернет- порталу, маркетингова і рекламно-інформаційна діяльність, приведення нормативно-правової бази туристичної індустрії у відповідність з міжнародними стандартами має стати стратегічними напрямками розвитку міжнародного туризму в Україні.

На даний момент розвиток міжнародного туризму в Україні можна розглядати й в контексті проведення «Євробачення-2017», що допоможе привабити іноземних відвідувачів та сприятиме розвитку туристичної інфраструктури. Після успішного проведення Євро-2012 Україна отримала досвід проведення масштабних міжнародних заходів, організації прийому великої кількості іноземних відвідувачів. Такі заходи сприяють популяризації України серед туристів, дають стимул розвитку туристичної сфери.

Висновки. Аналіз динаміки та просторової структури міжнародних туристичних потоків в Україні засвідчує їх неабияку зумовленість геополітичними процесами, які відбулися протягом 2013–2014 рр. Військово-політичне протистояння з Росією спричинило зменшення обсягу міжнародних туристичних прибуттів до України на 48,5% і вплинуло на їхню просторову структуру, що виявилось у суттєвому зменшенні міжнародних візитів з РФ. Однак перспективи відновлення туристичного потоку достатньо високі і пов'язані зі стабілізацією ситуації на Сході країни, залученням інвестицій у розвиток туристичної інфраструктури та запровадженням безвізового режиму з країнами Європейського Союзу, що дозволить поліпшити зовнішньополітичний імідж України та зміцнити авторитет держави на міжнародній арені.

Список використаних джерел

1. Ананьев М.А. Международный туризм. – М.А. Ананьев. – М.: Международные отношения, 1968. – 208 с.
2. Ангелко І. Сучасний стан та перспективи розвитку туристичної галузі в Україні / І. Ангелко // Український соціум. – 2014. – № 2 (49). – С. 71–79.
3. Ващенко Н.П., Горохова О.В. Сучасні тенденції розвитку міжнародного туризму //Громадське харчування і туристична індустрія у ринкових умовах: зб. наук. праць. – Київ: КНЕУ, 2001. – 240 с.
4. Кононов І.Ф., Бородачов В. П., Топольськов Д. М. (Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів – Луганськ: Знання, 2010. – 384 с.

5. Why tourism? Tourism – an economic and social phenomenon [Electronic resource]. – Way of access: <http://www2.unwto.org/content/why-tourism>.
6. Webster, C., Ivanov, S. Tourism as a force for political stability // Wohlmuther, C., Wintersteiner, W. (Eds), International Handbook on Tourism and Peace, Drava Verlag, Klagenfurt, Austria, 2014. – P. 167–180.
8. Tourism highlights. 2015 Edition. UNWTO [Electronic resource]. – Way of access: <http://www.unwto.org>.
9. Sönmez, S. Tourism, Terrorism and Political Instability // Annals of Tourism Research. – 1998. – Vol. 25, No 2. – P. 416–456.
10. Turistichni potoki (2000-2014 rr.) – [Electronic resource]. – Rezhim dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
11. V'izd inozemnih gromadyan v Ukraïnu za kraïnami, z yakih voni pribuli, u 2014 roci – [Electronic resource]. – Rezhim dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
12. Pobochenko L. M., Timoshenko O. I. Suchasnij stan ta prioritetni napryamki optimizacïi rozvitku mizhnarodnogo turizmu v Ukraïni [Electronic resource] / Pobochenko L. M., Timoshenko O. I. – Rezhim dostupu: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/54770/14Pobochochenko.pdf?sequence=1>.
13. Turistichni potoki (2000-2015 rr.) - [Electronic resource]. - Rezhim dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua>.